

ARTIKKELIT

MARJATTA OKKO

Kirjastotieteen rakenteesta

Okko, Marjatta, Kirjastotieteen rakenteesta [The structure of library science]. Kirjastotiede ja informatiikka 1 (1): 3—7. 1981.

It is claimed in the paper that most delineations of the scope of library science resemble more manifestoes than definitions of a branch of research; they also suffer from wordiness and carry abstractions alien to uninitiated readers. In the paper, the concept of Library and Information System is presented as the object of library research. The LIS is divided into four subsystems: Resources, Control System, System of Action, and System of Use and Benefits. A brief survey is given of library studies using various approaches viz. management science, sociology, psychology, history and philosophy, especially analysis of concepts and methodology. Methodological research into library methods, especially classification and indexing, is regarded genuine library science even if there is a clear overlap with information science.

Address: Institute of Library and Information Science, University of Tampere, PB 607, SF-33101 Tampere 10.

Johdanto

Kirjastotieteen määrittelemiseksi on tehty monta yritystä. Ne vaihtelevat esittäjänsä näkökulman mukaan ja niistä käy myös ilmi tieteenalan monitahoisuus, mikä on omiaan vaikeuttamaan määrittelyä. Samalla on käynyt, kuten usein muissakin yhteyksissä käy, että mitä tarkempaan, kaiken itseensä sulkevaan määritelmään pyritään, sitä pyöreämmäksi ja monisanaisemmaksi se muotoutuu. Kirjastotieteen kohdalta sopii seuraava esimerkki asiaa valaisemaan.

IFLA:n koulutusjaosto on v. 1976 muotoillut määritelmän, joka Sievänen-Allenin (1978) suomentamana kuuluu näin: »Kirjastotiede on graafisten ja ei-graafisten merkintöjen muodossa olevan henkisen omaisuuden systemaattista organisointia varten tarvittavien toimintojen ja menetelmien, periaatteiden ja valmiuksien tutkimista. Se on myös tekemisissä edellämainittujen merkintöjen vapaan saatavuuden ja käytön maksimoinnin kanssa saattaessaan yhteen käyttäjät ja tarkoitustenmukaiset merkinnöt» (emt. s. 14—15).

Sanotaan: *Quod licet Jovi non licet bovi* eli mikä sopii jumalille ei sovi härjille. Edellä esitetty määritelmä ei oikein kelpaa käy-

täntöön, vaan tarvitsee »sananselitystä» tuekseen. Määritelmässä puhutaan systemaattisesta organisoinnista sanomatta miksi organisointiin pyritään. Päämäärä on annettuna: merkintöjen käytön edistäminen sekä niiden ja käyttäjien saattaminen yhteen. Annettuna on siis se, että tällainen yhteensaattaminen on sinänsä arvokasta ja hyvää.

Itä-länsi -akselilla käytön päämäärässä painottuu länsipäässä merkintöjen (records) vapaan saatavillaolon ihanne ja itäpäässä niiden käytön määräytyminen yhteiskunnallisista ilmiöistä ja yhteiskunnan tarpeista käsin. Siksi kirjastotieteen määritelmillä on usein julistuksellinen luonne sen sijaan, että ne pyrkisivät yleispätevästi antamaan kuvan siitä, mitä kirjastotiede on.

Tämän kirjoituksen tarkoituksena on lisätä ymmärrystä kirjastotieteestä tarkastelemalla sen kohdealuetta ja jo tehtyä kirjastotieteeseen kuuluvaksi luonnehdittua tutki-

Kirjasto- ja informaatiopalvelujärjestelmä

Kirjastotieteen kohdealueen peruskuviota on syytä hakea Unescon yleisessä informaati-

tio-ohjelmassa ja sitä edeltäneissä ohjelmissa kehitetyistä käsitteistä. Näistä käsitteistä on saavutettu kansainvälinen konsensus ja niitä luomassa ovat olleet alan parhaat asiantuntijat. Esiin nousee parhaana peruskuviotarjokkaana kirjasto- ja informaatiopalvelujärjestelmän käsite, jolla tarkoitetaan kirjasto- ja informaatiopalvelutoiminnan institutionaalista puitteita, myös itse toimintaa. Käytän seuraavassa lyhennettä K & I. Toivon lukijan »lukevan sen ulos» kirjasto- ja informaatiopalveluksi.

Niinkuin yhteiskuntarakenteisiin sisältyy oikeus-, talous- ja sosiaalijärjestelmät niihin sisältyy myös erikoisjärjestelmiä, joista tutkimus- ja tiedotusjärjestelmät lienevät tunnetuimmat. Ainakin ne ovat 1970-luvulla puhuttaneet asianosaisia. K & I -järjestelmän käsitän sisältyvän samalla tavoin yhteiskuntarakenteeseen erikoisjärjestelmänä. Samalla tavoin kuin esim. tutkimusjärjestelmä (vrt. Niiniluoto 1980, s. 16) myös K & I -järjestelmä sisältää neljä osaa, seuraavasti:

1. Voimavarat: K & I -toimintaan suunnatut julkiset varat (valtion ja kuntien budjetit varat), yritysten yms. K & I -varat, jo hanakitut kokoelmat, käytettävissä olevat bibliografiset palvelut, koulutettu K & I -henkilöstö, laitteet ja välineet, K & I -toiminnalle osoitetut tilat.

2. Ohjausjärjestelmä: K & I -hallinto (toimintaa lakisääteisesti ohjaavat elimet), K & I -politiikka (voimavarojen kohdistaminen toiminnan eri lohkoille), kansainväliset sopimukset ja suositukset (esim. tekijänoikeutta, tieteellisen kirjallisuuden vaihtoa yms. koskevat sopimukset, K & I -metodeja ja -standardeja koskevat suositukset).

3. Toimeenpanojärjestelmä: Toimialan henkilöt ja henkilöstöryhmät, kirjastot sekä informaatiopalveluyksiköt ja -keskukset, yhteistoimintaelimet (aatteelliset ja ammatilliset järjestöt), ammattialan julkaisu- ja toiminta.

4. Hyödyntämisyjärjestelmä: Kokoelmien ja palvelujen käyttö ja käyttäjät, käyttäjiksi valikoituvat kirjallisuuden ja tietojen tarvitsijat. Käytöstä koituvat hyödyt tutkimus-, opetus- ja elinkeinotoiminnalle sekä kulttuuri- ja sivistyselämälle. Myös virkistyskäyttö.

Varsin monissa kirjaston ja myös kirjastotieteellisen tutkimuksen kohteen määrittelyissä pääpaino on toimeenpanojärjestelmässä, joskin yhteys hyödyntämisyjärjestelmään tuodaan selvästi esiin. K & I -toiminnan operatiivinen puoli korostuu sitä selvemmin mitä kapeammin sitä tarkastellaan kir-

jastolaitoksesta sisältä käsin, kun taas käyttö ja käyttäjät nousevat esiin sitä voimakkaammin mitä monipuolisemmin K & I -järjestelmää tarkastellaan sitä käyttävien henkisestä ja aineellisesta ympäristöstä käsin.

Voimavarat ja ohjausjärjestelmä jäävät yleensä taka-alalle muissa kuin marxilaisesta tutkimustraditiosta syntyneissä määrittelyissä. Tällä en tarkoita, että muut määrittelijät tosiasiallisesti sivuuttaisivat ne merkityksellöminä, mutta katson, että niiden mainitsematta jättäminen johtaa toimeenpano- ja hyödyntämisyjärjestelmien merkityksen ylikorostumiseen.

K & I -poliittisessa tarkastelussa taas toimeenpanojärjestelmä jää usein taka-alalle. Sen oletetaan suoriutuvan tehtävästään, kunhan voimavarat tietyin ohjausjärjestelmän puitteissa kohdistetaan tukemaan — yleensä lisäämään — sellaista käyttöä, jota pidetään yhteiskunta-, tiede-, teollisuus-, kulttuuri- jne. -poliittisesti merkityksellisenä tai ainakin hyödyllisenä. Tällöin K & I -järjestelmä nähdään yhteiskunnan jonkin muun toimintalohkon päämäärien saavuttamisen välineenä. Tosin 1970-luvulla mietintönsä antaneita K & I -alan komiteoita ei voi moittia toimeenpanojärjestelmän ongelmien sivuuttamisesta, mutta kieltää ei voi, etteivätkö ne esittäisi ehdotuksia siitä, miten K & I -välinettä tulisi kehittää jonkin muun kuin K & I -sektorin tavoitteiden toteuttamiseksi K & I -palvelujen osalta (vrt. esim. Kom. miet. 1975: 110, s. 24—28 ja Kom. miet. 1978: 53, s. 30).

Väline — tässä koko K & I -toimiala — on arvokas vain, jos se päämäärä, jonka saavuttamiseksi sitä käytetään, on sinänsä arvokas (vrt. Ahlman 1976, s. 73). Eikö todellakaan ole olemassa mitään riippumatonta K & I -politiikkaa, sellaista, jossa K & I -järjestelmä oman päämääränsä kautta olisi itsessään arvokas? Tietyllä tavalla on. Ilmeisesti sen tajuamiseen tarvitaan nuori ihminen, jolla ei ole rasitteena kuluminen palveluammattissa, vaan joka tuoreesti, omakohtaisen teoreettisen pohdiskelun innoittamana kysyy, eikö kirjastotoiminnan tehtävänä ole kytkeä kunkin kirjaston oma erityinen käyttäjäkunta ihmiskunnan kulttuuriperinteeseen ja tietovarastoon (ks. Järvelin 1978, s. 55).

Tällöin avautuu myös kaksi tutkimuksen lähtökohtaa, nimittäin tarkastelu järjestelmästä käsin, jolloin tutkitaan kytkennän onnistumista sen puitteissa, ja tarkastelu järjestelmän ulkopuolelta käsin, jolloin kytkentää tarkastellaan muiden kytkentätapojen rinnal-

la. Vastaavasti on edellisessä tapauksessa kysymys voittopuolisesti K-politiikasta, jälkimmäisessä taas siirrytään K & I -politiikkaan ja viime kädessä I-politiikkaan asti. Välineellisyys korostuu tämän siirtymän mukana.

Kirjastoprosessi

Kirjastoprosessilla tarkoitan sitä toimintaa, jonka avulla käyttäjäryhmien kytkentä kulttuuriperintöön ja tietovarastoon kirjastoissa tapahtuu. Kysymyksessä on K & I -järjestelmän puitteissa tapahtuva toiminta, joka saa ilmaisunsa kirjastoissa. Siihen kuuluvat toisaalta kokoelmatyö ja palvelujen vaatimien valmiuksien valmistelu ja toisaalta käytöstä aiheutuva työ. Näitä varten on kehitetty erilaisia metodeja ja tekniikkoja, joita käyttäen työ sujuu, mutta myös asettuu tiettyihin uomiin.

Tutkimukselliset lähestymistavat

Eniten lienee K & I -järjestelmää tutkittu **hallinto- ja taloustieteellisestä** näkökulmasta. Kohteena ovat olleet yksittäiset kirjastot ja erilaiset kirjastojen ryhmät, niiden organisaatio ja tehokkuus (mm. normiproblematiikka), rahoitus ja tuottavuus (mm. suoriteproblematiikka), rationalisointi ja työntutkimus yms. kysymykset, myös alati kasvavien koelmien synnyttämät tilaongelmat ja alati lisääntyvästä julkaisuutuotannosta syntyvät hankintaongelmat.

Aiheen tällaisiin tutkimuksiin on useimmiten antanut voimavarojen niukkuus ja tavoitteena on ollut kokoelmien ja käytön kasvun hoitaminen lisäämättä voimavaroja lineaarisesti suhteessa kasvuun. Valtaosa tästä tutkimuksesta on jäänyt selvitysten asteelle, mikä johtuu siitä, että tarkoitettu tavoite on asetettu kysymättä, onko käytettävissä soveltamiskelpoista perustutkimustietoa. Toki tästä tutkimuslohkosta löytyy myös aidosti omaperäistä tieteellisen tiedon etsintää, mutta toistaiseksi tulokset ovat niin kaukana välittömästä soveltamisesta, että alan käytännön välle ne ovat lähinnä kuriositeetteja.

Varsin runsaasti on myös **sosiologian** antamista lähtökohdista tutkittu K & I -järjestelmän eri osa-alueita ja niiden yhteiskunnallisia yhteyksiä. On lisätty tietoa kirjastojen yhteiskunnallisesta tehtävästä ja vaikutuksista, niiden asemasta kulttuurielämässä ja tiedonjakelussa selvittämällä K & I -henki-

löstöä ammattikuntana, kirjastonkäyttöä tiedonsosiologisena yms. ilmiönä, käyttäjäkunnan demografisia ominaisuuksia ja kirjastonkäytön merkitystä eri väestöryhmille, käyttäjiä ns. lukevan yleisön jäsenenä jne.

Jokapäiväisessä puheessa tästä tutkimuksen lohkoista käytetään kirjastososiologian nimeä. Alan kirjallisuuden tiedonhakujärjestelmät eivät kuitenkaan tunne tätä käsitettä, vaan avaimet tähän tutkimuskirjallisuuden haaraan löytyvät tutkimuskohteita kuvaavista hakusanoista. Tämän mukaan kohde määrittelee kirjastotieteen alan varmemmin kuin kohteen tutkimiseen sovellettu tieteenala.

Psykologian näkökulmasta tehtyjä tutkimuksia on melko vähän, joskin K & I -henkilöstön ammattikuva ja suoritusmotivaatio ovat aika ajoin olleet suosittuja teemoja. Samoin on selvitetty tiedonhankintakanavan valintaan vaikuttavia psykologisia tekijöitä, minkä tuloksista ns. vähimmän vaivan (pienimmän ponnistelun) laki lienee tunnetuin.

Tutkimuksen eturintamaan näyttää olevan nousemassa kognitiivinen psykologia, jonka keinoin pyritään valottamaan eriasteisten tiedonhakujärjestelmien käyttöön vaikuttavia tekijöitä. Tällä tutkimuksella saattaa olla vaikutuksia tiedonhakujärjestelmien metodiseen kehittelyyn.

K & I -metodiikka jakaantuu kahtia siten, että osa metodeista, kuten lainausjärjestelmät, on syntynyt täysin käytännöstä, mutta muulla osalla on selvästi teoreettiset lähtökohdat, joskin ne palvelevat käytännön tarkoituksia. Koska jälkimmäiset metodiset ratkaisut urauttavat kirjastoprosessin tiettyihin uomiin pitkiksikin ajoiksi, on **metodologialla** merkittävä tehtävä sekä kirjastotieteessä että käytännön päätöksenteossa. Se antaa välineitä eri metodien ja niiden taustalla olevien tiedekäsitysten arvioinnille. Tukeva metodologinen ote on tarpeen sekä metodin valinnassa että sen käytössä, sillä metodinen työ kohdistuu viime kädessä käyttäjien tarpeiden tyydyttämiseen. Tieteellisen tutkimuksen metodologia on eri asia. Olen tässä puhunut vain K & I -toiminnassa käytettyjen menetelmien tutkimuksesta.

Historian tutkimuksella on annettavana paljon sellaista tietoa, joka on omiaan lisäämään ymmärrystä K & I -järjestelmän yhteiskunnallisista syy-yhteyksistä. Yksittäisten kirjastojen (»laitosten») historia parhaimmillaan tarkastelee kirjaston kehitystä oman

käyttöympäristönsä kehityksen osana, metodien historia antaa käsityksen koko K & I -järjestelmän teoriapohjan kehityksestä, koelmien historia taas tuo esiin toisaalta oppihistoriallisesti ja toisaalta kansansivistyksen tutkimuksen kannalta mielenkiintoisia näköaloja eri aikakausina tarjona olleeseen kirjallisuuteen. Sivistyshistorian kannalta arvokasta tietoa on saatavissa kirjastojen käytön ja käyttäjien tutkimuksesta. Tästä suppeasta kirjastohistoriallisen tutkimuksen poiminnosta kuvastuvat myös ajankohtaisen kirjastotutkimuksen mahdollisuudet selittää joitakin sivistys- ja kulttuurielämän ilmiöitä.

Filosofialta kirjastotieteellä on noudatettava kirjasto- ja informaatiopalvelutoimintaa koskevien ajatustottumusten ja itsestäänselvinä pidettyjen lähtökohtien problematisointi sekä epäselvien tai käytännön työssä omaksuttujen näkemysten (tyyppiä »kirjastossa kaikki liittyy kaikkeen») erittely ja selkiinnyttäminen. Käsitemaalyysillä on tällä alueella vielä melkoinen sarka kynnettävänä. Jos tieteenfilosofinen argumentaatio pyrkii perustelemaan näkemyksiä siitä, millaista tieteen pitäisi olla tai millaista se ei saisi olla (Niiniluoto 1980, s. 22), niin »kirjastofilosofialta» voitaneen odottaa, että sekin pyrkii perustelemaan näkemyksiä siitä, millaista kirjasto- ja informaatiopalvelutoiminnan pitäisi olla tai millaista se ei saisi olla.

Eettiset kysymykset

K & I -toiminnalle on eri maissa luotu ns. kirjastoeettisiä koodeja. Englannissa on hiljattain viritetty uusi keskustelu kirjastonhoitajan etiikasta. Kirjastonhoitajien ja informaattikkojen vastuu välittämistään dokumenteista ja tiedoista on varsin kompleksinen kysymys, sillä myös niiden käyttäjällä on oma vastuunsa. Välittäjällä ei ainakaan tieteen kysymyksessä ollen yleensä liene sitä asiantuntemusta, jonka turvin hän voisi ruveta mestaroimaan käyttäjän tiedonhankintaa.

Kirjallisuuden saannin tietoisien estämisen nimi on sensuuri. Kun tietyn kirjallisuuden julkaiseminen ja levitys kielletään valtiovalan toimesta, julkisin varoin toimiva K & I -järjestelmä mukautuu. Sen sijaan kansalaisten sensuurimieliälään kirjastonhoitajan on reagoitava voimakkaasti käyttäjien vastuun puolesta, kuten on tapahtunut Yhdysvalloissa fundamentalistien vaadittua paikoin evoluu-

tioteoriaa myönteisesti käsittelevät teokset pois kirjastoista.

Toisenlainen osoitus kirjastoetiikan luonteesta on IFLA:n koulutus- ja tutkimusjaostosta hallintoneuvostolle käsiteltäväksi lähetetty luonnos julkilausumaksi, jossa korostetaan niitä yleisiä tiede- ja yhteiskuntapolittisia syitä, joiden vuoksi K & I -järjestelmän tulisi voida vaikuttaa myös kaupallisiin tietopalvelujärjestelmiin.

Mitä jää käteen?

Olen edellä suppeasti esitellyt eri tieteiltä »lainattuja» lähestymistapoja, näkökulmia ja tutkimusmetodiikkaa, joiden avulla K & I -järjestelmää ja sen yhteiskunnallisia yhteyksiä voidaan tutkia sekä etsiä sitä koskevaa uutta tieteellistä tietoa. Katsauksesta lie nee valppaalle lukijalle jo käynyt ilmeiseksi, miten siinä kirjastotieteelle piiryy rakenne, joka muistuttaa vahvasti tieteen tutkimuksen rakennetta (vrt. esim. Niiniluoto 1980, s. 16—24). Kysymyksessä on yhtä vähän sattuma kuin tietoinen pyrkimyskään. Ilmeisesti rakenteen yhtäläisyys johtuu siitä, että molemmilla on tutkimuskohteena yksi yhteiskunnan erityisjärjestelmä. Käsitykseni mukaan tiedotustutkimus kuuluu samaan tiedeperheeseen.

Jotain kirjastotieteellä on toki omasta takaa, sellaista, josta mikään muu tieteenala ei kanna vastuuta. Se on kirjastotoiminnassa syntynyt metodiikka, erityisesti kirjojen ja dokumenttien sisällön mukainen luokitus. Tosin englantilainen filosofi W. S. Jevons ilmoitti kantanaan, että *the classification of books is a logical absurdity* (lähde: suullisesti H. Winkler 1954), mutta silti — tai siksi — se on haastanut K & I -alan parhaat teoretikot tutkimaan luokitusproblematiikkaa tavoitteenaan luoda tiedonhakupohjaisia järjestelmiä, joiden avulla maailman kirjastojen omat erityiset käyttäjäkunnat voidaan kytkeä ihmiskunnan kulttuuriperintöön ja tietovarantoon.

Kirjastotiede on kirjastotoimintaa — tämän sanan laajimmassa merkityksessä — tutkiva ja edistävä tieteenala. Se liittyy läheisesti tiedonvälityksen tutkimukseen, erityisesti informatiikkaan. Tätä olen luonnehtinut tiedonkasvun tieteksi (Okko 1974), mitä täsmennän tässä vaiheessa niin, että informatiikka keskittyy tiedon käyttöönsaannin ongelmiin. Kuten muut tieteet myös kirjastotiede järjestää, ryhmittää ja luokittaa

tulostietojaan systemaattisesti jäsennetyksi kokonaisuudeksi, kirjastotiede erityisesti kirjasto- ja informaatiopalvelutoiminnan kehittämistyön tieteelliseksi perustaksi.

Lähteitä

Ahlman, Erik, Kulttuurin perustekijöitä; kulttuurifilosofisia tarkasteluja. 2. p., Gummerus, Jyväskylä, 1976.

Järvelin, Kalervo, Tavoitteet ja työnjako yleisissä kirjastoissa. Kirjastotieteen ja informatiikan pro gradu -tutkielma, Tampereen yliopisto. 1978.

Niiniluoto, Ilkka, Johdatus tieteenfilosofiaan; käsitteen- ja teorianmuodostus. Otava, Helsinki, 1980.

Okko, Marjatta, Informatiikka — tiedonkasvun tiede. Kanava, 2: 217—221. 1974.

Sievänen-Allen, Ritva, Johdatus kirjastotieteeseen ja informatiikkaan. Otava, Helsinki, 1978.

Kirjoituksessa mainitut komiteamietinnöt

Tieteellisen informoinnin neuvoston III osamietintö; tieteellisen ja teknisen kirjasto- ja informaatiopalvelutoiminnan kehittämissuunnitelma. Komiteamietintö 1978: 53. Helsinki, 1978.

Vuoden 1973 kirjastokomitean mietintö. Komiteamietintö 1975: 10. Helsinki, 1975.